

ofwel juist met maatschappelijk activisme, die beide een uiting kunnen zijn van een bepaalde geloofsopvatting.

Merkwaardig is ook dat Sulman niet ingaat op de essentie van de scherpe kritiek van Peter van Rooden op de dissertaties van Van der Laarse en ondergetekende. Met instemming verwijst Sulman aan het eind van zijn boek (223) weliswaar naar de door Van Rooden in een artikel in *Theoretische geschiedenis* van 1993 en opnieuw in zijn werk *Religieuze regimes* uit 1996 verdedigde these dat protestantse orthodoxie pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond. Sulman gaat echter voorbij aan Van Roodens conclusie dat die orthodoxie gezien moet worden als het resultaat van bovenlokale organisatie en mobilisatie, in het bijzonder in de schoolstrijd, en weinig te maken heeft met een lokale volkscultuur van lijdelijkheid en bevinding (Van Rooden, *Religieuze regimes*, 196).

Een andere consequentie van Sulmans keuze voor de kerkelijke bronnen is dat zijn analyse van de ontwikkeling van het geestelijk leven, van de 'liggingen' in het protestantisme, uitsluitend gerelateerd wordt aan de kerkelijke strijd: Afscheiding en Doleantie. Dat waren ingrijpende gebeurtenissen in de kerkgeschiedenis, die echter geen van beide diepe sporen hebben nagelaten op de Overveluwe. De Afscheiding ging goeddeels voorbij aan de Overveluwe, de Doleantie leidde slechts hier en daar tot de stichting van kleine gereformeerde kerken. Hoe de hoofdstroom van de hervormde protestanten op de Veluwe het geloof beleefde, blijft onderbelicht.

Dirk Jan Wolffram

J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Dissertatie Leiden 2004, De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004, 448 blz., € 34,90, ISBN 90 284 2067 3).

De wat oubollige titel van dit boek, een deel uit de bekende serie De Natiestaat, is ontleend aan een fictief gesprek dat vier heren in 1814 met elkaar voerden. Gesprekspartner Bedaard bepleitte daarin een rustige politieke ontwikkeling, een bedaarde vooruitgang, langzaam maar zeker. Met dit uitgangspunt heeft Van Zanten, die bij J. Bank in Leiden promoveerde maar in zijn onderzoek vooral de opvattingen van N. C. F. van Sas uitwerkt, de (Noord-)Nederlandse oppositie tegen het regiem van Willem I onderzocht. Het onderwerp is te omvangrijk gebleken voor een aioschap van vier jaar. De jaren na 1831 doet de auteur af in een tiental bladzijden. De opzet is niet systematisch maar impressionistisch, zoals de auteur zelf toegeeft. (335) Dat geeft het boek een zekere levendigheid: personen worden in hun context geplaatst — Jacobson en *De Nederlander*, Kinker en *De Herkaauwer*, d'Engelbronner en *De Weegschaal*, maar bij de behandeling van de parlementaire oppositie komt dit procédé minder goed uit de verf.

Van Zanten heeft veel onderzoek gedaan, zijn literatuurlijst is indrukwekkend en zijn boek biedt dan ook een schat aan informatie. De schrijver laat zien dat de parlementaire oppositie lange tijd van financiële aard was, maar dat die oppositie vanaf 1827 politieke en

constitutionele accenten kreeg. Overtuigend is ook zijn betoog dat de politisering van de pers al in de jaren 1818-1820 plaats vond. Maar al was er meer oppositie dan lange tijd is gedacht, toch hebben die opposanten maar heel weinig bereikt. Om die teleurstellende conclusie te neutraliseren sluit Van Zanten zich in zijn slotwoord aan bij de opvatting van Van Sas dat Thorbecke kon voortbouwen op 'een proces van jarenlange constitutionele gedachtenvorming.' (339) Dat is nog maar de vraag. Waaruit blijkt dat Thorbecke daarop voortbouwde? Lag aan zijn optreden niet zijn eigen analyse van de gehele grondwet ten grondslag? Was de vroege liberale gedachtevorming wel zo belangrijk als de auteur meent? Hij wijst zelf op het plooiën en schikken van de mannen rond *De Noordstar* (338), een habitus waarvan Thorbecke al voor 1840 een grondige afkeer had. Waren diens opvattingen in 1830 wel zo gematigd? In zijn brochure *Over de erkenning van de onafhankelijkheid van België*, 28-30 lees ik bepaald wat anders. En waar waren die vroege liberalen na 1848 toen de herziene grondwet in praktijk moest worden gebracht? Van Dam van Isselt, Donker Curtius, De Kempenaer en Van Nes kwamen terecht in het andere kamp — als ik thorbeckeaan was, zou ik zeggen: het verkeerde kamp.

De schrijver plaatst zijn betoog in het kader van de politieke cultuur van die tijd. Hij jongleert met begrippen ontleend aan wat ik nu maar vernieuwde politieke geschiedenis zal noemen: goede politiek, persoonlijke politiek, informele politiek enz. Ik ben misschien een te ouderwets historicus om dergelijke nieuwlichterij te appreciëren, maar over politieke cultuur gesproken: past het bij die cultuur om alle personen bij hun voornamen te noemen? Is dit ook een kwestie van appreciatie?

De informatieve waarde van dit boek heeft te lijden onder een aantal onnauwkeurigheden. Ik wil niet te lang stilstaan bij kleine feitelijke onjuistheden: d'Engelbronner werd niet veroordeeld tot geseling (118), Van Nes was geen telg uit een oude adellijke familie (134), toen Groen van Prinsterer zijn memorie tegen de vervolging van de afgescheidenen schreef was hij was geen secretaris meer bij het Kabinet des Konings (331), Van Nes werd niet in 1837 uit de Kamer gewipt (338) en Van Assen doceerde in Leiden geen staatsrecht. (350 noot 85) Dit is kleingoed, al vind ik de drukfout op bladzijde 54 vermakelijk en derailleert op bladzijde 276 de chronologie.

Belangrijker is dat de analyse van het politiek bestel niet altijd even concies is. De Staten van de provincies kozen niet 'als het ware' de leden van de Tweede Kamer (35), er was geen verkiesbaarstelling voor deze verkiezingen (220 en *passim*) en de grondwet van 1815 voorzag niet in ontbinding van het parlement. (162) De behandeling van het vraagstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid laat veel te wensen over. Van Zanten concludeert dat Van Sonsbeeck en De Kempenaer in 1829 'min of meer een Engels model voorstonden.' (314) Wat hij met dat 'min of meer' bedoelt weet ik niet, maar beide juristen bepleitten een individuele ministeriële verantwoordelijkheid terwijl het Engelse model de collectieve verantwoordelijkheid stipuleerde.

De auteur doet soms uitspraken die geen steun vinden in de door hem in de noten opgegeven referenties. Zo schrijft hij dat Bilderdijk in 1817 door Willem I tot hoogleraar aan het Amsterdamse atheneum werd benoemd, maar dat deze benoeming door tegenstanders werd verhinderd. (205) Deze mededeling wordt niet bevestigd in het boek waar Van Zanten in noot 71 (388) naar verwijst. Bilderdijk werd niet in 1817 door Willem I tot hoogleraar in Amsterdam benoemd. De koning kon dat ook niet want het atheneum

was een stedelijke instelling waar hij niets over te zeggen had. De benoemingskwestie speelde overigens in 1815.

Een vergelijkbaar geval doet zich verderop in het boek voor: ‘Een van de Noordstarmannen, Op den Hooff, was al in 1827 verkozen, maar kwam door de wederrechtelijke bemoeienis van de regering met de verkiezingen pas twee jaar later in de Kamer.’ (271) Dat de regering invloed uitoefende op de Kamerverkiezingen is een bekend gegeven, maar dit is wel een heel kras staaltje. De auteur verwijst in noot 178 (401) naar de dissertatie van Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen*, 25-26. Daar lees ik echter niet meer dan dat in 1829 vanuit Amsterdam aan de Staatssecretarie werd bericht dat ‘welligt de meesten’ van de Amsterdamse Statenleden hun stem zouden uitbrengen op Op den Hooff.

Van Zanten heeft een omvangrijke, informatieve studie geschreven over een belangwekkend onderwerp, maar van de geboden informatie dient met de nodige voorzichtigheid gebruik te worden gemaakt.

G. J. Hooykaas

J. G. A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren: Fama Maçonnieke uitgeverij, 2003, 255 blz., ISBN 90 72032 13 6).

Tijdgenoten kenschetsten de Nederlandse jaren 1860-1870 terecht als ‘theologische tijden.’ De protestantse theologie bekleedde een opvallend centrale positie in het Nederlandse intellectuele leven, en dat was in de eerste plaats op het conto van de fel bediscussieerde moderne theologie te schrijven. Maar ook voor vrijdenkers vormde de eigentijdse theologische discussies hét intellectuele referentiepunt bij uitstek. De antitheologie die als een rode draad door de Nederlandse vrijdenkersbeweging liep, vormde tijdens de jaren 1860 en 1870 nog duidelijk het hoofdaandeel van de discussies onder vrijdenkers.

Diezelfde jaren betekenden ook de bloeiperiode van de Amsterdamse vrijdenkersvereniging De Dageraad, die in 1856 was opgericht. Hoewel zij nog decennialang het gelijknamige tijdschrift in leven zou houden, was het slechts in deze periode dat de vereniging zich ook als kleinschalige sociëteit wist waar te maken. Dat gebeurde op zondagochtenden tijdens de kerktijd. Op deze ‘gezellige bijeenkomsten’ droegen leden gedichten voor, maar werd ook gediscussieerd over de waarde van de bijbel, het verderfelijke karakter van ‘de priesterkaste’, de ‘halfheid’ van het theologisch modernisme, de verdiensten en gebreken van deïsme, pantheïsme en materialisme. Een eigen koor moest bijdragen tot het feestelijk en strijdbaar karakter van de bijeenkomsten. Alcohol, koffie en thee werden geweerd; over een rookverbod — onder meer met het oog op de eveneens uitgenodigde en vanaf 1864 sporadisch aanwezige ‘dames’ — werd vaak gesproken, maar zonder verder gevolg. De gelijkenissen met de irreguliere vrijmetselarij waaruit De Dageraad was gegroeid, werd door de leden wel eens gethematiseerd. Maar ook de parallellie met een kerkgenootschap werd gepercipieerd — onder meer in de bekommernis om voor collectes een bus en geen zakje te gebruiken, omdat men anders al te veel op een kerk zou gaan lijken.

was een stedelijke instelling waar hij niets over te zeggen had. De benoemingskwestie speelde overigens in 1815.

Een vergelijkbaar geval doet zich verderop in het boek voor: ‘Een van de Noordstarmannen, Op den Hooff, was al in 1827 verkozen, maar kwam door de wederrechtelijke bemoeienis van de regering met de verkiezingen pas twee jaar later in de Kamer.’ (271) Dat de regering invloed uitoefende op de Kamerverkiezingen is een bekend gegeven, maar dit is wel een heel kras staaltje. De auteur verwijst in noot 178 (401) naar de dissertatie van Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen*, 25-26. Daar lees ik echter niet meer dan dat in 1829 vanuit Amsterdam aan de Staatssecretarie werd bericht dat ‘welligt de meesten’ van de Amsterdamse Statenleden hun stem zouden uitbrengen op Op den Hooff.

Van Zanten heeft een omvangrijke, informatieve studie geschreven over een belangwekkend onderwerp, maar van de geboden informatie dient met de nodige voorzichtigheid gebruik te worden gemaakt.

G. J. Hooykaas

J. G. A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren: Fama Maçonnieke uitgeverij, 2003, 255 blz., ISBN 90 72032 13 6).

Tijdgenoten kenschetsten de Nederlandse jaren 1860-1870 terecht als ‘theologische tijden.’ De protestantse theologie bekleedde een opvallend centrale positie in het Nederlandse intellectuele leven, en dat was in de eerste plaats op het conto van de fel bediscussieerde moderne theologie te schrijven. Maar ook voor vrijdenkers vormde de eigentijdse theologische discussies hét intellectuele referentiepunt bij uitstek. De antitheologie die als een rode draad door de Nederlandse vrijdenkersbeweging liep, vormde tijdens de jaren 1860 en 1870 nog duidelijk het hoofdaandeel van de discussies onder vrijdenkers.

Diezelfde jaren betekenden ook de bloeiperiode van de Amsterdamse vrijdenkersvereniging De Dageraad, die in 1856 was opgericht. Hoewel zij nog decennialang het gelijknamige tijdschrift in leven zou houden, was het slechts in deze periode dat de vereniging zich ook als kleinschalige sociëteit wist waar te maken. Dat gebeurde op zondagochtenden tijdens de kerktijd. Op deze ‘gezellige bijeenkomsten’ droegen leden gedichten voor, maar werd ook gediscussieerd over de waarde van de bijbel, het verderfelijke karakter van ‘de priesterkaste’, de ‘halfheid’ van het theologisch modernisme, de verdiensten en gebreken van deïsme, pantheïsme en materialisme. Een eigen koor moest bijdragen tot het feestelijk en strijdbaar karakter van de bijeenkomsten. Alcohol, koffie en thee werden geweerd; over een rookverbod — onder meer met het oog op de eveneens uitgenodigde en vanaf 1864 sporadisch aanwezige ‘dames’ — werd vaak gesproken, maar zonder verder gevolg. De gelijkenissen met de irreguliere vrijmetselarij waaruit De Dageraad was gegroeid, werd door de leden wel eens gethematiseerd. Maar ook de parallellie met een kerkgenootschap werd gepercipieerd — onder meer in de bekommernis om voor collectes een bus en geen zakje te gebruiken, omdat men anders al te veel op een kerk zou gaan lijken.